

El mot «zumzada» en l'obra de Jacint Verdaguer

Joan Requesens i Piquer

(IES Pius Font i Quer, Manresa)

És, el mot *zumzada*, una creació de Verdaguer? És un mot del poble ascendit per ell a l'ús literari? Penso que som davant d'una paraula popular portada a la literatura gràcies a ell, tot i que quasi exclusivament en la seva obra, i que avui, cent anys després, ja no trobem viva al carrer —o molt escassament!— i lluca poc o gens entre les belles lletres.

El dubte o pregunta inicial té el seu origen en lletra impresa. Fou el traductor de Verdaguer, Melcior de Palau, qui l'any 1889 publicà una llarga crítica del poema *Mallorca cristiana*, de Damas Calvet, i en parlar del lèxic escriví: «*Verdaguer en su Atlántida, no solo prohibió, sino que llegó a crear dicciones (algunas de las cuales, anorrear y zumzada entre ellas, ha aceptado Calvet), procediendo más que por ciencia, por gusto, por instinto, por adaptación [...]*».¹

Quan *L'Atlàntida* començà d'ésser coneguda, veus hi hagué que profieren aquest mateix pensament de M. de Palau, com ara Marcelino Menéndez Pelayo, contra el qual, amb certa vehemència, reaccionà Verdaguer pel testimoni que en tenim d'una carta seva —i segurament que també ho féu de viva veu. Va escriure a l'amic Jaume Collell, a propòsit de la crítica del polígraf castellà: «No obstant, lo de l'arcaisme no s'ha

1. Melchor DE PALAU. *Acontecimientos literarios. 1888*, Cuaderno 2º. Madrid: Librería de D. A. De San Martín, 1889, p. 60-61. En efecte, en l'obra del poeta figuerenc Damas Calvet i de Budallès he trobat els següents versos amb el mot *zumzada*:

La tempesta'ns entrega á las zumzadas,
y ¡ay! del qui no les romp á grans brassadas,
del qui's deixa per elles emportar!
(cant «Lo vell Rawí», XVIII, 4-6)

Damas CALVET. *Mallorca cristiana. Poema de la conquista de Mallorca. Lo primer y mes gran fet d'armas del alt Rey en Jaume*. Barcelona: Administració, 1886, v. I, p. 191.

posat ben bé a l'Aguiló, ni a mi lo d'haver inventat termes, com que no en so inventat cap».²

La citació d'aquestes paraules adreçades a l'amic Collell s'ha repetit un cop i un altre i aquí vénen a tomb, però encara més aquestes altres que podrien llegir-se com a lema d'aquestes pàgines. Són la trilogia següent. Un dia li escrivia a Marià Aguiló: «com ja sap V., té [ell mateix, Verdaguer] consagrats al llenguatge de sa terra son enteniment i sa vida»;³ podia triar un mot millor que «consagrats»? A Claudio López li expressava que en ésser fora de Barcelona «*no he oïdo una palabra castellana, y en cambio he saboreado catalán puro, natural y castizo*»;⁴ no cal dir que el verb «*saborear*» espren amb poètica sinestèsia el sentiment. La tercera confessió la féu també a Claudio López uns anys més tard: «la ploma mateix se me n'ha anat a escriure en català, i seguesc en lo mateix llenguatge, que és lo que Déu m'ha donat i m'ha ensenyat la mare, que al cel sia».⁵ Aquesta vegada —i alguna altra des de la Gleva als anys noranta— la manifestació del lligam de poder amb el seu protector com ho és la llengua emprada, es trenca i deixa franca la personalitat de l'escriptor amb l'ús del català.

Joan Coromines —centrem-nos en el mot *zumzada*— en el seu *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana* ens remet a una conversa entre mossèn Cinto i l'escriptor Joaquim Ruyra. En ella, no sols hi ha l'origen, la consideració que li mereixia i la valoració que Verdaguer feia d'aquesta paraula, sinó la definició exacta que li donava. Poc més de dos anys fa que el professor Pere Farrés comentà un xic aquesta conversa i aquest mot en unes pàgines dedicades a Verdaguer i a Ruyra en el context d'un paral·lelisme entre els dos escriptors delineat per «l'enorme i exigent respecte que sentien per la llengua i, en conseqüència, l'atenció i l'estudi que li dedicaven, estudi, però —diguem-ho de seguida—, fonamentat en el parlar popular».⁶

Ens posarem a passejar. I de seguit jo vaig demanar-li que m'expliqués el veritable sentit de la paraula «zumzada».

2. *EJV*, II, p. 148 (març 1879). Vegeu el contingut de les notes 4 d'aquesta carta i 3 de la carta 190 (p. 162).

3. *EJV*, I, p. 28 (30 juliol 1865).

4. *EJV*, II, p. 73 (13 agost 1878).

5. *EJV*, IV, p. 180 (6 setembre 1884).

6. Pere FARRÉS. «Verdaguer i Ruyra». *Als cent anys de l'eclosió literària de Joaquim Ruyra: Marines i boscatges*. Cabrera de Mar: Galerada, 2004, p. 47-48.

—Ah, sí —va fer ell—, és una paraula bonica: dóna idea de moviment i de remor, pinta i canta. No l'he sentida usar més que en una accepció molt concreta. Els pagesos expressen amb ella l'arc que descriu, i la remor que produeix, una branca flexible quan, després d'haver-la apartada de la seva posició natural, se la deixa anar d'un plegat. Sens dubte aquest sentit es pot estendre. Vostè que es dedica als assumptes de marina, pot aplicar el mot sens escrúpol a certs llançaments de les onades. És una paraula bonica. Els literats n'han derivat el verb «zumzejar». Però, què li diré?... No és que ho condemni, però m'estimo més no separar-me del poble.

—És el gran mestre del llenguatge.

—Sí, mai l'estudiarem prou..., i cal anar amb gran compte en esmenar-lo.⁷

La fermesa de Verdaguer a defensar des de bona hora i sempre l'ar-replega del seu lèxic de la veu del poble ens emmena, per tant, a considerar i a valorar aquesta paraula pel seu significat, pel seu ús i per la seva per-vivència, com a paraula popular i com a literària.

La primera constatació ha d'ésser, doncs, la definició: la que avui tenim en els diccionaris abans d'escatir la seva significació en l'obra de Verdaguer i la transposició de camp semàntic que en fa. També la seva grafia i, doncs, la seva fonètica. En aquest punt ens caldrà apropar-nos als seus manuscrits.

La definició

Tinc presents cinc diccionaris per entendre el significat hodiern. El *Diccionari Aguiló (DA)*, el *Diccionari català-valencià-balear (DCVB)*, el Fabra (*F*), l'etimològic de Joan Coromines (*DECLC*) i el *Diccionari de la rima (DR)* de Francesc Ferrer Pastor, considerant-los els més bàsics que avui podem tenir a mà en estudiar aquest mot, ultra el diccionari de l'IEC, que és una variant del de Fabra, com veurem en nota. El primer, per ésser-ho cronològicament; el segon per la seva amplitud dialectal; el tercer, pel seu rang de normatiu fins a l'aparició del normatiu actual; el quart, per apropar-nos a l'etimologia, i el darrer, per la precisió útil als poetes.

Al *DCVB* la família d'aquesta paraula aplega cinc entrades el signifi-cat de les quals gira entorn de dues: el substantiu *zumzeig* i el verb *zumze-*

7. Joaquim RUYRA. *Obres Completes*. Barcelona: Selecta, ³1982, p. 810.

jar en la seva segona accepció en sentit recte i en la tercera en sentit figurat. Aquell és «moviment alternatiu i repetit de pujada i baixada, com el de les ones, d'una cosa que fimbria». Aquest és «oscil·lar, moure's pujant i baixant alternativament, en *zumzeig*». Les altres entrades són: *zumzada*: «oscil·lació del *zumzeig*»; *zumzejant*: «que *zumzeja*»; *zumzumejar*: «fer *zum-zum*».

El *F* n'aporta tres: *zumzada*: «oscil·lació en un moviment de *zumzeig*»; *zumzeig*: «pujar i baixar de l'ona, d'una cosa que fimbria»; *zumzejant*: «oscil·lar com un cos animat d'un moviment de *zumzeig*».⁸

El *DA*, cronològicament el primer, només aporta el substantiu *zumzeig*, amb la significació «balandreig».

El *DECLC* només té present *zumzada* com a mot derivat de l'onomatopeia *zum-zum*, sense més explicació, amb el significat d'«empenta d'onada». Sense definició, també esmenta *zumzeig*, *zumzejant* i *zumzumejar*. Hi ha, però, en aquesta entrada del *Coromines* una certa contradicció pel fet que el primer document de l'ètim, *zum-zum*, el situï en una obra de Narcís Oller de l'any 1890 i a la vegada reconegui que *zumzada* apareix a *L'Atlàntida* l'any 1879, a més a més de tenir present la conversa de Verdaguer amb Ruyra.

El *DR* dona aquesta definició: «cadascuna de les oscil·lacions en un moviment de *zumzeig*».

La proximitat o llunyania entre la significació dels diccionaris i l'explicació verdagueriana feta a Ruyra ens mostra un fenomen de coincidència i d'imitació. Coincidència pel fet que Verdaguer considera que el significat genuí és aquell que poua de pagès, la remor i moviment d'una branca que recupera la seva posició, això és, el so i la figura que produeix en retornar de baix a dalt, o d'una banda a l'altra. Un detall, aquest, que els diccionaris més explicatius descriuen com a moviment de pujar i baixar, més ampli i atribuïble potser a l'acció d'una ventada forta, per exemple. La imitació consisteix en el suggeriment de Verdaguer, però sobretot a veure l'ús que ell mateix n'ha fet: estendre la significació al moviment i

8. L'entrada del *Diccionari de la llengua catalana* confegit per l'IEC i editat l'any 1995 pot posar-se en nota atès que és idèntica al *F* en el mot *zumzada*; en *zumzeig* la redueix a «acció de *zumzejant*» sense fer esment de «l'ona» ni del verb *fimbrar*, és a dir, remet genèricament al verb; a *zumzumejar* diu: «fer *zum-zum*», que no tenia el *F*, i varia, aquí sí, la definició. Poso les dues de costat. *F*: «oscil·lar com un cos animat d'un moviment de *zumzeig*», *IEC*: «oscil·lar, moure's pujant i baixant alternativament».

al so de l'ona marina. Li deia, a Ruyra, que emprés el mot sense escrúpols, i és que ell l'estrenà en el món mariner de *Colom* i de *L'Atlàntida*. I és amb aquest clar sentit que Melcior de Palau no sabé trobar un mot equivalent per a la seva versió castellana:⁹ traduí «olas» a Intr., x, 58 —des d'ara *a*)—; passà el mot a «oleada» en el cant VI, lx, 247 —des d'ara *b*)—; novament, «olas» en el vers VIII, ix, 34 —des d'ara *c*)—, i en el vers VIII, xlii, 165-166 —des d'ara *d*)—, també «olas».

Francesc de Borja Moll, en el seu *Diccionari català-castellà* ha traduït *zumzeig* per «zarandeo» i *zumzejar* per «oscilar» i «zarandear».

Els textos verdaguerians

A. El text més primitiu sembla ésser el de *Colom*,¹⁰ amb doble testimoni: el redactat últim i l'esborrany preparatori. Aquest, en opinió de Maria Condeminas, cal situar-lo vers l'estiu del 1865. És l'actual ms. 2425 de la Biblioteca de Catalunya i conté la prosa més primerenca de totes, *L'Atlàntida enfonsada*.¹¹ Hi llegim: v) «Mes adressantse al im[puls] d una sumsada, ovira las costas...».¹²

I en aquell, *Colom*, el text ja és més treballat: x) «Veu sumsades que llesquívoles fugen de la vora, sumsades que s'hi acosten blanament empenyudes per altres de més llunyadanes» (p. 89); y) «a la vista d'un arbre d'estranya cabellera que venia transportat per les sumsades» (p. 215); z) «estava dret sobre coberta [Colom] i, amb los ulls fixos a ponent, veia allavors bellugar-s'hi una llumeneta clara, alsant-se i abaixant-se amb l'aire de les sumsades com teia de pescador» (p. 268).

9. Assenyalaré cada vers atlàntic amb el cant —xifra romana amb majúscules— o Intr. —el cant Introducció—, l'estrofa —xifra romana amb minúscules— i el vers o versos amb aràbiga.

10. *Escrits inèdits de Jacint Verdaguer*, v. II (*Colom*). Transcripció i estudi per Joan Torrent i Fàbregas. Barcelona: Barcino, 1978.

11. Veg. Maria CONDEMINAS. *La gènesi de «L'Atlàntida»*. Barcelona: Curial Edicions, 1978, p. 31-s.

12. Ibídem, p. 43. M. Condeminas transcriu «zumzada», però no puc estar-me de manifestar el meu dubte pel que fa a la grafia de les lletres primera i quarta. Remirat el manuscrit en la reproducció fotogràfica del mateix llibre, em sembla llegir-hi dues *s* —tot i que la segona, pel gruix de tinta en el seu traç, pugui apareixer una *z*— i penso que no m'erro.

B. En el poema «Qui com Déu?», escrit segurament entre finals de primavera i començaments d'estiu de l'any 1869, com sabem per una carta de Jaume Collell a Marià Aguiló,¹³ hi ha, amb tota probabilitat, el segon testimoni més antic. És en el vers 178 en el context següent: tota la creació canta el nom de Déu, de diversa manera cada ésser «y ab veu de tro zumzades y volcans».¹⁴ És a dir, també lloen el nom diví el bram del mar i el de la terra.

C. I tot seguit ve *L'Atlàntida*. Quatre versos porten el mot i ja els he assignat les primeres lletres de l'alfabet en el primer epígraf:

- a) El jove Colom braceja en l'onatge, s'abraça a un tros de l'arbre mestre «i al terbolí es rebat de les zumzades» (Intr., x, 58);
- b) Alcides / Hèrcules salva Hesperis de l'enfonsament enmig de la mar enfurida, una ona el sepulta «i de sos antres altra zumzada se l'en puja» (VI, lx, 247);
- c) Som en el cant de l'enfonsament i és la descripció de les ones sens brida: «s'empnyen les zumzades del fort Mediterrà» (VIII, ix, 34);
- d) i en aquell xarbotar de les aigües, «dintre el rebull Alcides s'esquitlla, entre zumzades / anantes i vinentes, esgalabrat i xop» (VIII, xlii, 165-166).

Tots els versos són en un context marí. Més encara, on el manuscrit de Vic duu «ona» en el vers b), Verdaguer el canvià per «zumzada»; i en el c) tant el de Vic com el presentat en els Jocs Florals, i en el de l'estampació feta pel Consistori, on hi havia «onades» ho varià a «zumzades» en arribar l'edició de 1878. Melcior de Palau prengué el mot com a sinònim d'*ona*, ras i curt, i així va traduir-lo, segurament per manca de trobar la paraula castellana que li servís per a una sinècdoke d'*efecte* tan propera al mot que expressa la *causa*.

Després vingueren les altres obres. Espigolant-les, i no exhaustivament, he trobat la paraula a:

13. Veg. Biblioteca de Catalunya, Fons Marià Aguiló, 47. 3. 1.

14. Jacinto VERDAGUER. *Idilis y cants místichs*. Barcelona: Llibreria d'Eusebi Riera, 1879, p. 90. Tot i que aquesta és ara la font bibliogràfica, aquell mateix estiu del 1869 la impremta Anglada de Vic l'edità en full volander o petit fascicle, com ho recorda J. M. de Casacuberta a *EJIV*, I, p. 76, nota 5.

D. L'any 1881 Verdaguer publicava la traducció d'un poema de William C. Bonaparte-Wyse, *La deïficacioun dou vènt-terrau*¹⁵ on llegim:

L'Emperador romà y sa valenta armada
 [...]
 havien tot lo dia, com escamot de braus,
 5 lluytat ab les rufagues sempre creixent per graus
 del vent que s'anomena lo Cers... Com cent mil naus
 lluytant ab les sumsades d'un mar irresistible,
 esperonats pels trons y llampegueig terrible,
 [...]»¹⁶

E. En el poema *Canigó* trobem la paraula entre els versos del Cant V:

130 Pertot moros arriben a glops, a glops,
 a núvols enviant-los fletxes i rocs;
 arriben com zumzades d'una maror
 [...].

F. En el poemari *Jesús Infant, La fugida a Egipte*:

De la mar blava del cel
 vénen zumzades de música («La tunicel·la», v. 15-16)

G. *Roser de tot l'any* ens l'ofereix en el poema «Partint», corresponent al dia 10 d'agost, en la primera estrofa:

Mon cor a Catalunya més s'aferra
 quan la tinc, ai de mi!, d'abandonar;
 m'agraden les zumzades de la mar,
 però mos ulls se giren cap a terra

15. Veg. Joan REQUESENS I PIQUER. «Jacint Verdaguer, traductor». *Revista catalana de Teologia* XXIX/1 (2004), p. 118-120

16. Veg. el text sencer del poema a Narcís GAROLERA. «Dos fragments d'una versió anglesa inèdita de *L'Atlàntida*». Dins: *ELLC / XXXVIII* (1999), p. 153-157.

H. En el pròleg del llibre *Flors del Calvari*, Verdaguer fa memòria de la doctrina que considera les tribulacions i els infortunis de la vida com un guany als ulls de Déu i tot seguit usa el mot metafòricament en aquestes ratlles:

Mes, ioidà!, ique fora de moda i arraconada està aqueixa aconsoladora i guaridora doctrina, sent aixís que la terra tota és en nostres dies talment un hospital d'ànimes adolorides i malaltes, a on no se sent més que els alarits dels qui naufraguen en les zumzades de la desesperació!

I. En el poemari *Eucarístiques* és en aquests versos:

És com un or ara aquell blat,
com un or que oneja,
zumzada va, zumzada ve,
riu que es descabdella («Entre el blat», v. 11-14)

J. En el poemari *Al Cel*, obra pòstuma, també la trobem:

Lo cel és lo gran riu que per arena
brillants i perles mena
al fons de sa zumzada transparent («A les estrelles», v. 21-23)

Ara no vaig per la mar,
la de la vida és pitjor,
puix és de fel i de llàgrimes.
Les marors són més crudels,
són més feres les zumzades («Navegant» v. 15-20)

L. Entre el molts manuscrits que Verdaguer deixà a sa mort inèdits, hi ha un breu poema, «Christophorus. Llegendà profètica». Hi tornem a trobar la paraula:

li diu aixís Cristòfol: — Oh, quin pes feu!
65 per damunt les zumzades fent-vos de pont,
he sentit en ma espatlla lo pes del món.

M. De bell principi, en el poema «La pomerola», cal fixar-se en el context per entendre'n clarament la significació:

Ressonen sobre els núvols acords i canticel·la,
sumsades m'enlluernen de púrpura i atzur (v. 216-217).

L'edició crítica del professor Ricard Torrents ens assabenta que l'estrofa «presenta diverses dificultats», alguna de verament gran, i l'explica. Ara bé, només em cal parar esment, aquí, en els mots dels possibles versos alternatius d'aquests dos.

- m) Me besan ab sos llavis les flors que m cobricelan
enlluernan
- n) navego dins onades de flors perfums y acorts
- o) los raigs de llum les ones de purpura y d atzur
- p) mentre en ses ales pures blanques visions m encelan
- q) navego entre armon[ies]¹⁷

El vers definitiu triat per Verdaguer prové de les provatures on d'alguna manera la mar hi és present: en el vers n) amb els mots «navego» i «onades»; en l'o) amb «ones», i en el vers q) novament «navego». Amb l'elisió del verb i amb el canvi o sinècdoke del nom resta la paraula «sumsada» en un context celeste emparentat, però, amb la pròpia tradició que ja havia usat en el poema «A les estrelles» (*Al Cel*) —i en d'altres, també—, això és, el cel com un mar.

Ja sigui, doncs, en els contextos majoritàriament marins o bé en algun altre de celeste o d'agrícola comparat amb la mar, no pot negar-se que la definició precisa és el moviment constant d'anada i tornada, l'embat de l'ona. La definició breu i clara del diccionari de Pompeu Fabra: oscil·lació en un moviment. I amb concisió i a la vista de l'ús verdaguerià: «pujar i baixar de l'ona, d'una cosa que fimbria», com ha escrit el mateix Fabra del substantiu *zumzeig*; primer la significació marina, després i implícitament, el so que l'acompanya. So, aquest, que s'independitza del moviment i apareix com a únic significat en els mots *zum-zum* (*F* i *DCVB*), com a primera accepció de *zumzejar* (*DCVB*), de *zumzumejar* (*DCVB* i *DECLC* tot citant Puig i Ferrater) i de *zumzeig* com a murmuri, so dèbil (*DECLC* citant Narcís Oller).

17. Ricard TORRENTS. *Verdaguer. Estudis i aproximacions*. Pròleg de Joaquim MOLAS. Vic: Eumo Editorial, 1995, p. 428.

La significació

Arribats aquí, hom pot constatar que des del començament sura entre els diccionaris una mateixa idea: tots defineixen el mot a partir de l'ús que en féu Verdaguer en aplicar-lo al món del mar. Potser els més fefaents exemples són en el *Tresor de la Llengua, de les Tradicions i de la Cultura popular de Catalunya*, d'Antoni Griera, en el qual, l'any 1947, en el volum XIV, només hi ha el mot *zumzeig*, però amb aquesta única definició: «el balandreig, el gronxar de les ones»; i un segon exemple, en el *Diccionari nacional de la llengua catalana*, de Josep Miracle, de l'any 1993, que en definir *zumzeig* diu: «el pujar i baixar de l'ona, d'una cosa que fimbria», i que, de més a més, converteix aquest mot en element definitori de *zumzada* i de *zumzejar*. Amb unes altres paraules: de la significació originària del fimbregi d'una branca, estenent-la Verdaguer més enllà, fa que en resti solament com a nucli definitori el concepte de moviment o d'oscil·lació, però quan s'especifica, és també el cas del *DECLC*, s'aplica en primer lloc al moviment de les ones. Apuntala aquesta apreciació el fet que el *DA* no en doni cap, de definició, sinó simplement el sinònim *balandreig* i l'autoritat de Narcís Oller treia de *La papallona*. Això és: no podem afirmar amb rotunditat que fossin només Verdaguer i els habitants d'Osona els coneixedors d'aquesta paraula, i Oller i tots els altres els qui els la manllevessin. Però sí que prové del poeta l'ampliació semàntica assentada en el món del mar i que acabà essent extensiva més enllà d'ell. Les citacions d'autoritat, llevat dels molts casos en què és usada figurativament, estenen la significació de *moviment* i de *remor* entre animals, objectes i situacions diverses.

Ara bé, aquesta ampliació semàntica és una sinècdoke que acaba en sinonímia gràcies a la pensada de Verdaguer.

Dilucidar aquesta qüestió no és pas solament cercar una precisió lexicològica i retòrica útil en aquestes pàgines, sinó una manera d'elucidar la talla lingüística i poètica de Jacint Verdaguer. El primer pas ha d'ésser la relectura de la definició del mot prescindint de la transmissió de Ruyra, el qual, al meu entendre, ben poc o gens deu haver alterat les paraules del poeta. Tres són les afirmacions que fa. La primera: «no l'he sentida usar més que en una accepció molt concreta». La segona: aquesta accepció, l'usen els pagesos per expressar «amb ella l'arc que descriu, i la remor que produeix, una branca flexible [...], després d'haver-la apartada de la seva posició natural»; això és, el substantiu significa el resultat, l'efecte o, en una fórmula

prou coneguda dels nostres diccionaris, una *acció* (*dinada* és «acció de dinar»; *passejada* és «acció de passejar-se algú»; *emblanquinada* és «acció d'emblanquinar»; etc.). *Zumzada* serà, doncs, l'«acció de deixar de cop una branca flexible que ha estat apartada de la seva posició original». La tercera afirmació de Verdaguer és: «sens dubte aquest sentit es pot estendre».

Si, ja s'ha dit, el seu nucli definitori és el moviment oscil·lant i la remor que l'acompanya, amb tota lògica, de qualsevol realitat que conjumini simultàniament aquest dos aspectes, es podrà dir que genera l'acció *zumzada*. És una acció que pot també explicar-se a través d'una relació d'efecte respecte d'una causa o, a l'inrevés, que d'una causa que generi moviment oscil·latori i remor, se'n seguirà l'efecte significat per la paraula *zumzada*. Quan, però, Verdaguer afirma que pot estendre's «a certs llançaments de les onades», ens convida a una perplexitat. A pagès, certs llançaments —provocats per algú— d'una «branca flexible» són les *zumzades*; a marina, el llançament de les ones... És l'ona aquí, el que és la branca allà; algú que ha alterat la branca flexible d'allà és el mar aquí? No sembla pas tan transparent el paral·lelisme perquè una branca, per si mateixa, no es mou, però sí que ho fa l'ona; més encara, una ona és «cadascuna de les elevacions produïdes en la superfície d'un líquid...» (F); i una *onada* sol ésser considerada com una «ona, especialment d'una certa grandària» i, dit en plural, hom pensa en el mar. Aquesta diferència entre la immobilitat inicial d'una branca, la no-presència de cap *zumzada* sense una causa provinent de fora d'ella, respecte de la mar en constant moviment, no permet cap similitud exacta, però sí que dona peu a l'encreuament del significat *moviment* del significant *onada* amb el significant *zumzada* perquè el seu significat, l'*oscil·lació* —o *fimbreig*—, és un moviment semblant al d'*avançada* i *reculada* de l'aigua del mar; per tant, en comptes d'*onada*, *zumzada*. La relació de semblança entre els significats permet el canvi dels significants. Amb l'exactitud proposada per Pierre Fontanier, és una «relació de connexió», aquella en què «*l'existence ou l'idée de l'un se trouvant comprise dans l'existence ou dans l'idée de l'autre*», és a dir, la que es coneix com el trop *sinèdoque*;¹⁸

18. Més exactament, com a sinèdoque de la part pel tot, que en el nostre cas entén el moviment de l'ona per l'ona mateixa, tota ella. «*Les tropes par connexion consistant dans la désignation d'un objet par le nom d'un autre objet avec lequel il forme un ensemble, un tout, ou physic...*», «un conjunt» que és el moviment inherent al desplaçament de la branca, com ho és també en la manera d'ésser de l'ona (Pierre FONTANIER. *Les figures du discours*. Paris: Flammarion, 1977, p. 87).

no pot existir una onada sense el moviment oscil·lant, i *zumzada* és el substantiu que designa aquest tipus quasi idèntic del moviment de l'ona marina. Una sinècdoke tan ajustada que féu dir a Verdaguer que el sentit de *zumzada* es podia estendre i així és fins al punt de crear una sinonímia entre les dues paraules. Una extensió de significat que no ha perdut, però, concisió —«*intension*», en la terminologia emprada per Stephen Ullamnn¹⁹— tot i que en part ha eliminat l'aspecte de remor o, si més no, el deixa més en segon lloc i per això també apareix la sinonímia. Només cal llegir els versos per adonar-se d'aquesta variació. És cert que la remor hi és implícita, però mai no sol ésser-hi denotada directament. Cal, però, avançar i preguntar-nos on és el matís diferencial del nou sinònim, tenint present, tanmateix, que la significació plena d'un mot sempre rau en el lligam amb els altres del context.

Al meu entendre cal postular que la creació d'aquesta sinècdoke que es resol o fon en la sinonímia entre els dos mots i que, de fet, Verdaguer entengué així amb la substitució que en féu sense més ni més, en aparença, com ho evidencien el manuscrit de Vic i el presentat als Jocs Florals, no pot explicar-se pel sol intercanvi d'un mot per l'altre. Cal entendre el seu significat pel significat de la frase sencera on és inserit.

Manllevaré tot seguit uns minúsculs fragments de l'anàlisi que Paul Ricœur ha fet de la metàfora, amb el benentès que en aplicar-los a la sinècdoke de *zumzada* només pretenc una comprensió més bona de la proposta i de la pràctica que féu Verdaguer, entendre que no suggereix pas una broixa sinonímia. Les paraules següents podrien ésser com una primera premissa: «*l'emploi littéraire des mots consiste précisément à restituer, à l'encontre de l'usage que les fige, "le jeu des possibilités interprétatives résidant dans le tout de l'énonciation". C'est pourquoi les sens des mots doit être chaque fois "deviné" sans que jamais on puisse faire fond sur une stabilité acquise*».²⁰ L'expressió «enunciació» de la citació de I. A. Richards correspon a la que

19. Aquest autor contraposa la «*intension*» a l'«*extension*» en els casos d'ampliació del camp semàntic, perquè normalment, assegura, sol empobrir-se el significat pel fet d'abastar més: «*now it has a far wider and therefore less specific range of meaning*» («ara ha eixamplat la distància i, per això mateix, una menor amplitud específica de significació») (Stephen ULLMANN. *Semantics. An Introduction to the science of meaning*. Oxford: Basil Blackwell, 1969, p. 230).

20. Paul RICEUR. *La métaphore vive*. París: Éd. du Seuil, 1975, p. 103. La doble citació inclosa en el text de Ricœur correspon a: I. A. RICHARDS. *The Philosophy of*

aquí, com Ricœur, he anomenat frase —que no sempre coincideix, evidentment, amb un vers.²¹

Una segona premissa pot ésser la proposta que Ricœur recull de Beardsley: «*la métaphore est prise comme un poème en miniature, et on pose comme hypothèse de travail que, si l'on peut rendre compte de façon satisfaisante de ce qui est impliqué dans ces noyaux de signification poétique, il doit être possible également d'étendre la même explication à des entités plus vastes, telles que le poème entier*».²² Aquí substitueixo, tal com he dit, *metàfora* per la *sinècdoke* que s'estudia. És a dir, si copsem tota la significació de *zumzada* a l'interior de la frase on és, per extensió descobrirem un bon camí per accedir a trobar més fàcilment la significació del poema o, si més no, la d'una part del poema, de *L'Atlàntida*, per exemple; després, fent un calc, podrem aplicar-ho als altres poemes.

Vegem-ho, doncs, amb els quatre versos atlàntics. Considerem la paraula que estudiem com a nucli de tota la frase. D'acord amb la proposta de P. Ricœur, que integra les aportacions dels ja citats Richards i Beardsley més les de Max Black, i pensant en la sinècdoke que analitzem i no pas en la metàfora teòrica com fa ell, en aquest trop també es crea un cas d'atribució el qual necessita un subjecte, que és l'onada marina, i un modificador, que és el substantiu *zumzada*.²³ És a dir, s'atribueix a l'onada la característica del moviment que expressa la paraula nova. Res no impedeix, ans al contrari, davant de la realitat que sorgeix d'una branca flexible, de comprendre la novella atribució. Verdager deia a Ruyra que *zumzada* és una paraula que «pinta», fa entrar pels ulls tant com per les orelles el seu sentit. Així és, la seva percepció no solament ens transmet un moviment d'oscil·lació més o menys ràpid, sinó que comporta inseparablement la connotació de violència o de força desfermada, de lluita, si es vol,

Rhetoric. Oxford: Oxford University Press, 1936, p. 55 i 53. La idea central d'aquest estudi la resumeix el mateix Ricœur en la presentació de la seva trilogia sobre el temps i la narració: vegeu Paul RICEUR. *Temps et récit*, v. I. París: Éd. du Seuil, 1983, p. 11-14.

21. «[...] *they are resultants which we arrive at only through the interplay of the interpretative possibilities of the whole utterance*» (I. A. RICHARDS. *The Philosophy of Rhetoric*, op. cit., p. 55), on els tres darrers mots volen dir «l'expressió sencera» o «la declaració íntegra», etc., que ben bé pot correspondre al terme més gramatical de *frase*.

22. Paul RICEUR. *La métaphore vive*, op. cit., p. 121.

23. Veg. íbidem, p. 122-123. «*En tant que modificateur de ce sujet, elle opère comme une sorte d'attribution*» (p. 128).

per recuperar la posició inicial. Si ens fixem, però, en la informació del moviment que ens transmet el significat *onada*, no hi veiem de bon començament ni sempre el matís de violència. Substituir, per tant, aquesta paraula per aquella que sí que en connota és «atribuir» el nou matís.

Anem ja a la primera frase, «i al terbolí es rebat de les zumzades», la a). El seu context general és la introducció del poema, quan un jove mariner intenta salvar-se i la frase el té per subjecte que «es rebat», diu el seu predicat, precisant el lloc que tot seguit ens capta l'atenció: en el «terbolí de les zumzades», en un xuclador, que ho és, no pas de les onades de sempre, sinó d'una oscil·lació que puja i baixa desmesuradament. La tempestat, diguem, normal, s'acreu amb la novetat d'una onada més violenta.

La segona, la b), és igual, però el personatge de la frase passa a ésser un objecte passiu i l'actiu és una zumzada, ampliant-ne, de més a més, la seva significació original amb el locatiu «de sos antres», és a dir, de la part més profunda i llòbrega del moviment d'oscil·lació; i el predicat ens dirà que d'aquella profunditat és alçat com un objecte Alcides. És evident que no ens col·loca, el poeta, davant d'un pujar i baixar de boniques onades, sinó d'unes de més gran violència.

La tercera, la c), té per subjecte, també, les zumzades que «s'empenyen», un verb significador de pressió que s'adiu amb el que són elles, però per ésser del Mediterrani cal que a aquest mar se l'engrosseixi i endureixi amb l'adjectiu «fort».

A la darrera frase, la d), el subjecte és Alcides, que s'escapa del rebull del mar, se sobreentén, i també s'escapa, «s'esquitlla» «entre zumzades», de les ones més violentes que les onades normals.

Si ens fixem, doncs, en el matís de violència que *zumzada* afegeix a cada frase i a la vegada considerem cadascuna d'elles com el centre dels tres cants d'on formen part, pujarem un graó nou en la lectura del poema.

El crescendo del cant introductori comença a la cinquena estrofa, quan «a la lluita carnívora i feresta» entre les dues naus enemigues «barreja sos lladrucs negra tempesta»; a la vuitena un llamp cau sobre el polvorí d'una d'elles i es converteix en un Vesuvi «mentres romp la de Gènova un diluvi / d'escumes, foc i flama en remolí»; tot va a fons menys un noi, que és a punt d'amarrar-se a un pal quan «altra onada el sepulta escumejant»; i en arribar a l'estrofa desena, quan la lluita ja sols és entre el temporal i el jovencell, s'engreixa més violenta la natura i ell bracejant «amida l'abisme» i, per un cop de sort, «ne surt muntat a un tros de l'arbre mestre», jogui-

na que va i ve... I aquí, el cim descriptiu, ja no de la lluita, sinó de l'atzar absolut que s'expressa amb aquest vers: «al terbolí es rebat» —i prego al lector de repassar el significat d'aquestes dues paraules— «de les zumzades», no de les onades que encara serien un pujar i baixar normal, sinó d'un amunt i avall que el temporal, l'agent alterador del ritme de la mar, ha convertit en violència summa, a la qual escau una paraula nova. Immediatament, per antítesi, el poeta clou l'estrofa amb una imatge idíl·lica de «vell pastor» que abeura bous al Ter. L'estrofa següent tanca aquest cim de turbulència total que «a cada pas lo xucla a un nou abisme» amb l'afirmació que «sols un Déu» pot salvar el jove naufrag.

Sembla que aquesta lectura s'adiu a la hipòtesi de Beardsley, adaptada: la sinècdoke de *zumzada* pot donar raó satisfactòria d'allò que hi ha implicat en el seu nucli de significació poètica i s'estén a una entitat més àmplia, al cant sencer.

I si apliquem la mateixa anàlisi en el segon vers, que és del cant VI, «Hesperis», veurem que també és just al mig del crescendo de la descripció. Breument. Alcides es llança a la salvació d'Hesperis lluitant enmig de l'esfondrament que s'ageganta per moments: les boires es fonen «en aigua i pedra», el torb espolsa «sa crin de foc»; l'heroi va «contracorrent i a palpes» i quan ja és al llindar, per dir-ho d'alguna manera, del daltabaix definitiu, a partir del qual ja tot serà destrucció, hi entra amb aquests tres versos:

s'enfonsa del caòtic abisme rebullent,
i de sos antres altra zumzada se l'en puja
boires amunt, com fulla resseca en mans del vent. (VI, lx, 246-248)

El subjecte absolut d'aquesta frase és *zumzada*, que és la concentració significativa de la devastació contrària a la salvació d'Hesperis. I no oblidem que la resta d'aquest VI cant és només això: la lluita d'Alcides a l'Atlàntida que s'enfonsa i que es reprèn en el cant VIII, «L'enfonsament». Doncs bé, en aquest cant, per dues vegades el clímax de violència devastadora s'expressa amb la paraula que estudiem. Tanta és la força, que l'anorreament s'expandeix, se n'entra vers el Mediterrani, que es transforma, ja no té onades, sinó que «s'empenyen les zumzades». I per darrera vegada trobem la paraula també just en el punt en què Alcides ix del caos atlàntic, «esgalabrat i xop», cert, però se n'esquitlla, se n'escapoleix, esqui-

va l'ensulsiada «entre zumzades». És veritat que en la descripció de l'esfondrament de l'Atlàntida les onades hi són un cop i un altre, però també em sembla del tot evident que han d'ésser interpretades com a imatges diverses d'una única idea principal, la que hi ha al començament i al final, en el cant VI i en el VIII, en els seus cims de màxima tensió narrativa: no la violència quotidiana, sinó una d'extraordinària representada per la paraula *zumzada*.

He iniciat l'explicació d'aquests quatre versos de *L'Atlàntida* i la lectura d'una de les significacions centrals del poema amb les que he anomenat dues menes de premisses. Ara cal la conclusió. Amb l'anàlisi descobrim en el poema el binomi de conceptes «esdeveniment i sentit» que proposa P. Ricœur,²⁴ això és, la narració d'un fet que, podent ésser repetit cada vegada que es rellegeix, no canvia perquè té una significació tothora retrobable, i és ella, *de facto*, la que resisteix el pas del temps o la caducitat inherent a cada acte de lectura. I és aquí perquè aquesta significació ha estat creada pel poeta gràcies a una innovació semàntica. Amb les paraules del mateix Ricœur, i tenint en compte que on ell diu metàfora podem dir la sinècdoke *zumzada*:

Cette construction est le moyen par lequel tous les mots pris ensemble reçoivent sens. Alors, et alors seulement, la torsion métaphorique est à la fois un événement et une signification, un événement signifiant, une signification émergente créée par le langage. [...] Dans l'énoncé métaphorique [...] l'action contextuelle crée une nouvelle signification qui a bien le statut de l'événement, puisqu'elle existe seulement dans ce contexte-ci. Mais, en même temps, on peut l'identifier comme le même, puisque sa construction peut être répétée; ainsi, l'innovation d'une signification émergente peut être tenue pour une création linguistique. Si elle est adoptée par une partie influente de la communauté linguistique, elle peut à son tour devenir une signification usuelle et s'ajouter à la polysémie des entités lexicales, contribuant ainsi à l'histoire du langage comme langue, code ou système. Mais, à ce stade ultime, lorsque l'effet de sens que nous appelons métaphore a rejoint le changement de sens qui

24. «Premier couple: tout discours se produit comme un événement, mais se laisse comprendre comme sens. [...] un système linguistique —précisément parce que synchronique— n'a, dans le temps successif, qu'une existence virtuelle; la langue n'existe proprement que quand un locuteur s'en empare et l'actualise. Mais, en même temps que l'événement de discours est transitoire et fugace, il peut être identifié et réidentifié comme "le même"; c'est la signification, au sens le plu large, qui est introduite avec l'identification de principe de toute unité de discours» (ibídem, p. 92).

*augmente la polysémie, la métaphore n'est déjà plus métaphore vive, mais métaphore morte.*²⁵

Fins aquí Ricœur. Sí, la sinècdoque ja és morta, però Verdaguer ens ha deixat viva la polisèmia de *zumzada*. Tan viva que els diccionaris i la majoria dels parlants catalans que coneixen el mot l'identifiquen amb el món del mar en primer lloc, i de rebot s'han creat altres veus. Potser podem dir que la seva significació duu esmorteït el matís de violència, fonamental al meu entendre, o potser més decantat vers el matís de sonoritat i d'amortiment de la seva força que en Verdaguer, de fet, també trobem en el primerenc *Colom*, tant en el cas:

- x) «Veu sumsades que llesquívoles fugen de la vora, sumsades que s'hi acosten blanament empenyudes per altres de més llunyadanes», on el context més aviat és de placidesa i la força que comporta el verb *empènyer* és limitada per l'adverbi «blanament», i el qualificatiu «llesquívoles»,

com en

- y) «a la vista d'un arbre d'estranya cabellera que venia transportat per les sumsades»,

per bé que, si afinem l'anàlisi no som pas davant d'una provatura primera, sinó de l'evidència que la significació plena del mot va nuada al seu context i, en tot cas, Verdaguer usà majoritàriament *zumzada* en el que anomeno *context de violència*.²⁶ En la resta, si es dilueix l'aspecte violent, es manté el de grandària i així ho interpreto, per exemple, en el poema «La pomerola», on és ben clara, per altra part, la desaparició del matís de la remor que en «acords i canticel·la», sense saber qui els executa, es reserva al vers 216, mentre que les *zumzades* van lligades només a l'ona lumínica: «sumsades m'enlluernen de púrpura i atzur», en el v. 217 amb la violència inherent al verb «enlluernar». També hi ha, tanmateix, un vers centrat en el so i no pas en el moviment, tot i que aquest és implícit en l'ona

25. Ibídem, p. 127.

26. De manera sentenciosa Richards escriu: «*the mutual dependance of words varies evidently with the type of discours*» (I. A. RICHARDS, *op. cit.*, p. 48).

sonora, el copiat a *F*: «vénen zumzades de música». Fetes, però, aquestes precisions, pot afirmar-se que és aquí, en aquest entrellat de llengua i de sentit, de lèxic i de literatura, on hi ha la grandesa lingüística i poètica de Verdaguer.

Grafia i fonètica

Pel que fa a la grafia, aquest mot, amb el benentès que Verdaguer fos qui per primera volta el portà dels llavis catalans al paper escrit o imprès, té la seva petita història. Abans, però, no es pot deixar passar un detall. Lluís Orriols i Monset ens recorda²⁷ que l'escriptor vigatà Josep Serra i Campdelacreu l'usa en un poema, «Medàlia», del seu llibre *Primavera trista*: «reclava la mort ab les sumsades / que 'l pèlach escumós nos rebatia».²⁸ L'aparició impresa d'aquesta obra és de 1880, posterior a la de *L'Atlàntida*, i per tant cal pensar que l'autor el conegué per boca del mateix Verdaguer o per lectura dels seus versos, o bé que també l'hagués recollit el poble.

Els tres cops que apareix a *Colom* —en l'edició esmentada— *zumzada* és escrita amb *s* en les dues síl·labes, com també en la prosa de *L'Atlàntida enfonsada*. I tinguem present que som davant d'un text dels anys seixanta, no més ençà del 1867.

El ms. 374/3 de la Biblioteca de Catalunya²⁹ aporta, de *L'Atlàntida*, el vers c) —«braolen les sumsades del fort Mediterrà» (fol. 40v)— i el vers d), amb tres variacions, «esquitlla entre | lluitant ab las | nadant entre sumsades» (fol. 44r), també amb *s*. En el volum dels Jocs Florals hi ha imprès el vers a) així: «y's rebat al cabreig de les sumsades» (p. 135) i el d) així: «Dintre'l rebull Alcides esquitlla, entre sumsades» (p. 195). Sempre la lletra *s*. L'edició crítica de Junyent-Riquer³⁰ fou feta sobre els manus-

27. Veg. Lluís ORRIOLS I MONTSET. *La contribució d'Osona a la llengua catalana*, v. II. Barcelona: Curial, 1995, p. 349-350. Agraïxo al professor Joan Vilamala la coneixença i fàcil consulta d'aquest volum.

28. Josep SERRA I CAMPDELACREU. *Primavera trista. Cants d'amor*. Vic: Estampa de Ramon Anglada, 1880, p. 172. El poema omple les pàgines 171-176.

29. La penúltima signatura d'aquest ms. ha estat 374, III i amb barra i xifra àrab:iga és la darrera en l'*Inventari de manuscrits verdaguerians* de l'any 2004.

30. Jacint VERDAGUER. *L'Atlàntida*. Primera edició crítica según dos manuscritos autógrafos y las ediciones de 1877 y 1878 preparada por Eduardo Junyent – Martín De Riquer. Barcelona: Ayuntamiento de Barcelona, MCMLVI.

crits de Vic (A), de Barcelona —el presentat als Jocs Florals— (B), la impressió del llibre dels Jocs Florals (C) i l'estampat amb la traducció de Melcior de Palau (D). Gràcies a aquest treball ara podem detallar els quatre versos. Vers a) «sumsades» (B i C), «zumzades» (D); vers b) «sumsada» (B i C), «zumzada» (D); vers c) «zumzades» (D); vers d) «sumsades» (B i C), «zumzades» (D). Ells, Junyent i Riquer, grafien «zumzades».

La uniformitat en l'ús de la *s* en els manuscrits primers de *L'Atlàntida*, i en el *Colom*, contrasten del tot amb l'aparició de la lletra *z* en l'edició definitiva i bilingüe. Tenim, però, em penso, el testimoni del dubte en el ms. 1463/16, fol. 3v de la Biblioteca de Catalunya.

Potser el que hem vist ens pot obrir la porta a la seva pronúncia i la clau deu ésser l'aportada per Josep Maria de Casacuberta gràcies a l'edició que féu d'aquest manuscrit preciós en aquest sentit, plausible: la llista de mots dubtosos de quan Verdaguer corregia *L'Atlàntida* per a l'edició de 1878. La quasi seguretat ens la dóna la xifra que Verdaguer escriví al costat d'alguns mots.³¹ El nostre hi és així: «zumsades» i la xifra és 218, exactament la de la pàgina del vers c), precisament l'únic que té aquest mot incorporat en el moment de fer l'edició definitiva. És a dir, en aquest cas Casacuberta ha intuït que Verdaguer tenia al davant les galerades d'aquesta edició. Per què dubtà de la grafia? Una o dues lletres per a un o dos sons? Dues fricatives sonores, o una de sonora i una de sorda? No es pot donar pas una ràpida resposta. Avui és a les nostres mans un poema escrit els primers mesos de l'any 1896, «La pomerola». El seu vers 217, ja citat, duu escrita la paraula amb dues *s*. Tants anys passats del dubte atlàntic, aquell grafiar amb lletres diferents, editat finalment amb dues *z* i ara trobar-nos amb la forma més primitiva... El seu editor, el professor Ricard Torrents, no ens estalvia pas el record de la situació anímica que aleshores angoixava Verdaguer. Eren els temps més amargs de la seva vida i en un esborrany del poema la ploma se'n devia haver anat pel camí inconscient de la més antiga grafia.³² És probable aquesta explicació i pot avalar-se perquè sabem que va existir el manuscrit definitiu o passat en net

31. Veg. Josep Maria de CASACUBERTA. *Estudis sobre Verdaguer*. Vic: Eumo Editorial / Editorial Barcino / Institut d'Estudis Catalans, 1986, p. 143-150. La meua més exacta referència s'explica per la darrera catalogació dels manuscrits verdaguerians; així mateix preciso el foli corresponent.

32. Dos anys després de l'aparició de *L'Atlàntida*, Serra i Campdelacreu editava el seu poema «Medàlia», on la grafia era *sumsada*.

d'aquest poema.³³ Em pregunto, davant d'aquest darrer testimoni i la grafia segura que palesa l'edició prínceps de *L'Atlàntida*, si entre el dubte que es dedueix del manuscrit editat per Casacuberta i la impressió no hi hagué una veu aconselladora, algú que, sense deixar-ne testimoni escrit, li suggerís d'emprar dos cops la lletra z.

La resposta, penso que no pot ésser altra que la provinent del dubte a l'hora de grafiar un so onomatopeic. Poc sentit tindria la paraula si no posseís la seva eufonia repetida, el so fricatiu i sonor. Pel fet de voler ésser un mot imitatiu, la grafia de dues s no l'acostava pas gaire, pensaria Verdaguer, a la sonoritat que calia donar-li, i per això en el dubte ja variava la primera lletra cap a z i no sabia encara què fer amb la segona. En el text imprès, però, la solució restà, per iniciativa pròpia o d'altri, establerta amb les dues zetes. Penso, però, tot ben mirat, que cal relativitzar la importància de la grafia i considerar-la no gaire rellevant per deduir-ne la fonètica del mot, puix que Verdaguer devia pronunciar sempre dos fonemes fricativs sonors sota el pes de la repetició onomatopeica que té aquesta paraula, i la pronunciació encaminà l'ortografia.

El primer número de la revista *La Tradició Catalana* publicà el poema «Partint», ja esmentat, amb el tercer vers, «m'agraden les zumzades de la mar», escrit amb z;³⁴ havien passat quinze anys de l'edició de *L'Atlàntida*: per al poeta i per als seus editors, grafia i sentit ja eren ben consolidats.

La pervivència del mot

Zumzada era la paraula de la parla col·loquial que Verdaguer alçà al llenguatge culte. Era un garlaire so onomatopeic, expressiu del tot en el món de les branques somogudes pel pagès i que ell féu extensiu a l'anar i venir de les ones. Va enriquir-ne el camp semàntic i deia a Joaquim Ruyra: «és una paraula bonica: dóna idea de moviment i de remor, pinta i canta».

33. R. TORRENTS. *Verdaguer. Estudis i aproximacions, op. cit.*, p. 375-378. Aquest manuscrit més net és segurament el conservat a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, amb el títol «Primavera» (5D. 67-1/13-8.6). La paraula hi continua essent grafuada amb dues s (f.9). Vegeu la descripció d'aquest ms. a la tesi de llicenciatura de M. Àngels Verdaguer, *Primavera de Jacint Verdaguer: estudi i edició* (Universitat de Barcelona, 2000), p. 17-22.

34. Jacint VERDAGUER. «Partint». *La Tradició Catalana*, I, núm. 1 (23 abril 1893), p. 3.

I afegia: «Vostè que es dedica als assumptes de marina, pot aplicar el mot sens escrúpol a certs llançaments de les onades». Cert que sí. La intuïció de Verdaguer i el seu consell són de mestre. L'escriptor blanenc seguí el consell. Ara bé, s'ha continuat usant, aquesta paraula, en la literatura del s. XX? La resposta no pot ésser altra que la feïnada de llegir pàgines i pàgines a la seva percaça.

Amb aspiració de simple postil·la, i només per l'atzar, puc dir les troballes següents en lletra impresa. Altra cosa, i la desconec, és la parla viva d'avui a la Plana de Vic, d'on Verdagué la llevà.

Ara fa els cent anys, a *Solitud*, de Víctor Català, que hom llegia aquesta paraula en el primer capítol, poc abans de finir:

La Mila no esperà que ho repetís, deixant-se caure a terra cruixida, masegada, amb zumzades als polsos i a les plantes dels peus, com si tingués una gran febrada.³⁵

El sentit en aquest context és també, així ho entenc, d'una certa violència, la derivada de la punya feta en la pujada tirosa.

Miquel Peix l'ha usada en la traducció de *La Ilíada* (II, 145 [144], 209 i 396) en context mariner:

S'esvalotà l'assemblea com altes onades del pèlag
145 com les zumzades del mar icarí quan l'Euros i el Notos,
precipitats dels núvols del pare Zeus, les xarboten.

fent un brogit com remor de zumzada de mar que bagola,
quan s'estremeix a la riba espaïosa i el pèlag bramula.

féu i els argius llançaren grans crits igual que l'onada
quan la rebat a l'alt penya-segat de rocós promontori
la revolada del Notos sens que mai les zumzades,
que ha somogut el vent que bufa pertot, l'abandonin.³⁶

35. VÍCTOR CATALÀ. *Solitud*. Barcelona: Selecta, 171978, p. 52. He pogut afegir aquesta nota després del Col·loqui gràcies a la Dra. Margarida Aritzeta, a qui dono les gràcies coralment. Amplià l'aportació el Dr. Carles Castellanos, que el recorda viu a l'Empordà en el mateix sentit de batzegades del corrent sanguini; a ell, també, el meu agraïment.

36. HOMER. *La Ilíada*. Traduïda en hexàmetres catalans per Miquel Peix, Barcelona: Alpha, 1978, p. 45, 48 i 53.

Si parem esment en el text grec llegirem, en el primer,

[...] φῆ κύματα μακρὰ θαλάσσης / *fe kímata makrà thalàsses*
(v. 144 en l'original grec)

en el segon,

[...] ὥς ὅτε κύμα πολυφλοίσβοιο θαλάσσης / *os ote kíma polifloís-
boío thalàsses*

i en el tercer,

[...] τὸν δ' οὐποτε κύματα λείπει / *ton d'ouποτε kímata léipei*

És a dir, la versió catalana més aviat parafraseja. Manuel Balasch, en la seva segona versió, tradueix el primer «tal com les llargues onades del pèlag d'Icar»; el segon, «com els ecos de l'ona del mar fragorós»; i la traducció del tercer mereix un poc més d'atenció: el díctic 394 acaba amb el mot κύμα, és a dir, *ona*, mentre que el 396 té escrit κύματα, *onades*: són els mots que han passat en la versió de Peix a «onada» i «zumzades» mentre que Balasch ha triat «ones» i «onatge». ³⁷ Una vella versió francesa en prosa deia «comme les flots entassés de la mer Icarienne, lorsqu'ils sont agités par les vents d'orient et de midi»; «avec le même mugissement que font les vagues irritées lorsqu'elles se brisent contre les roches du rivage», i, en el tercer díctic, tradueix «flots» la primera vegada, i la segona hi són, les ones, implícites en «se brisent impétueusement». ³⁸ Però no interessant-nos en primer lloc la traducció, ja n'hi ha prou constatant l'ús de la paraula en un text dels anys setanta del segle passat.

Verdaguer també deia a Ruyra que, del mot *zumzada*, «els literats n'han derivat el verb “zumzejar”. Però, què li diré?... No és que ho condemni, però m'estimo més no separar-me del poble». Era la seva manera de veure-ho, però res no té d'estrany, ans més aviat era inevitable, que n'aparegués la forma verbal. Si més no, el mateix Verdaguer va fer servir el

37. HOMER. *La Iliada*. Barcelona: Proa, 1997, p. 71, 73 i 78.

38. ΟΜΗΡΟΣ, *Ιλιάδος*. HOMÈRE. *L'Iliade*. Traduite par Madame Dacier. Paris: de l'Imprimerie d'Auguste Delalain, 1819, v. I, p. 57, 63 i 75.

verb *zumzumejar*, un derivat ben clar de *zum-zum*, en *Aires del Montseny*, en el poema «Les alades de la creu del Montseny», cinquena estrofa:

Com ànimes devotes complint una promesa
zumzumegen allí una oració,
i de la Creu s'enfilen per lo brancatge altívol,
voltant-la tot lo dia a voliors.

I Verdaguer ens ha deixat encara, per a la nostra admiració, el templeig d'un altre doble derivat. És en el ms. 3703 de la Biblioteca de Catalunya. El professor Narcís Garolera ha ampliat amb la seva descripció el coneixement que ja se'n tenia i n'ha donat mostres d'alguns folis. Segons la seva apreciació la lletra «és de diverses èpoques, bé que hi predomina la del període 1880-1890».³⁹ Així és, però a l'hora de precisar un poc més, en el cas que ara ens interessa se'm fa difícil d'escollir entre un extrem de les dates o l'altre, puix que tal volta també hi ha lletra dels anys anteriors al 1880. És el foli 70r, on són aplegades una colla de paraules, un grup de les quals es refereix al so. En transcripció unes poques col·locant davant o darrere entre claudàtors una «T» per a les grafiades en tinta, i una «L» per a les que ho són en llapis:

votzinar – ejar [T]
[L] butzinejar – butzim [T]
somicar [L]
zumzunejar [T]
sumzejar [L]
[L] brunzir – brunzidera [T]

La presència en aquest manuscrit del verb *zumzejar* i la poca o relativa gràcia que li feia a Verdaguer el seu ús, tal com ho expressa en la conversa amb Ruyra, no fa res més que confirmar-nos amb reiteració la seva reflexió sobre el lèxic del seu poble, d'aquell del qual «m'estimo més no separar-me», però sí enriquir-lo, diguem. La literatura posterior, tanmateix, ens ha llegat l'ús d'aquest verb.

39. Narcís GAROLERA. «Un vademècum lexicogràfic verdaguerià». *ELLCC* / XXIX (1994), p. 95.

Trobem, doncs, el derivat *zumzejar* en la novel·la *Incerta glòria* de Joan Sales:

He descobert un gran pinar al nord del poble i a no gaire distància. Al fort del dia hi zumzezen milers de cigales; els pins són alts i prims, les seves copes...⁴⁰

Manuel de Pedrolo fa servir *zumzumejar* en la seva novel·la *Falgueres informa*:

però jo vaig aixecar l'esguard cap al ventilador que zumzumejava penjat dalt de l'armari i que de primer no havia remarcat...⁴¹

Són dues formes verbals de les quals potser cal pensar que en deriva un nou substantiu, *zumzeig*, si no és que prové directament del mateix i únic ètim de tots. El *DCVB*, però, aporta solament testimonis posteriors a Verdaguer. I el *DECLC*, que considera aquest grup de mots tots derivats de l'onomatopeia *zum-zum*, també només aporta testimonis posteriors al poeta. Existeix, i l'he esmentat, el del *DA*, però és un contemporani, no pas anterior. Si, doncs, apilem sumàriament les dades d'aquests diccionaris, i un parell més de noves, tenim els testimonis següents.

El verb *zumzejar*, en el s. XIX i començaments del XX, el trobem a: Alexandre Plana, *A l'ombra de Santa Maria*; Joaquim Ruyra, *Pinya de rosa*; Narcís Oller, *La febre d'or* (*DCVB*); Josep Pous i Pagès, *Per la vida*; Joan Puig i Ferrater, *Cercle màgic* (*DECLC*).

Referits a *zumzeig*: Narcís Oller, *La papallona* (*DA*); N. Oller, *Rurals i urbanes*; Joan Pons i Massaveu, *Com anàvem dient...* (*DCVB*); el *DECLC* també remet a les obres completes de N. Oller.

Més contemporàniament a nosaltres he trobat *zumzeig* quatre vegades, i segurament que s'ha emprat més. Josep Maria de Sagarra l'usa en l'estrofa setena del seu poema «El cementiri dels mariners», del poemari *Àncores i estrelles*:

40. Joan SALES. *Incerta glòria*. Barcelona: Club Editor, 1969, p. 50. Aquest verb l'ha escollit M Balasch en una traducció que fa així: «[...] les cigales, que ara, sota aquesta calda, zumzezen i conversen entre elles...» (PLATÓ. *Diàlegs*, vol. IX, *Fedre*. Barcelona: Fundació Bernat Metge, 1988, p. 92).

41. Manuel de PEDROLO. *Falgueres informa*. Barcelona: Edicions 62, 1989, p. 22.

Tant a les clares com a les fosques,
res de basardes, res de perills:
tots els migdies, zumzeig de mosques,
tots els capvespres, desmai de grills.

Agustí Bartra, en la seva primera traducció, fragmentada, de *Song of Myself*, de Walt Whitman, escriví «el zumzeig dels sospirs». ⁴²

Jaume Cabré l'escriví amb una significació aliena a la definició del *Fabra*, però connectada amb l'onomatopeia *zum-zum* i amb aquella «remor» que ja deia Verdaguer a Ruyra. N'he trobades dues citacions, i potser en té més: «i murmurejava una salutació pietosa que ella sempre contestava amb un zumzeig inintel·ligible» i «per tota la sala s'alçà un zumzeig escandalitzat»; pel context no hi ha altre significat que el d'un *murmuri*, una veu baixa, llunya del to normal, ja sia per l'aire que imposa una confessió, ja sia pel pes de la sala d'un jutjat. ⁴³

Julia Guillaumon el fa servir en un article a *Serra d'Or* sobre Josep Palau i Fabre en situació d'entomòleg. Acaba el paràgraf amb aquest trasllat figurat: vivia «en una extrema austeritat extrema i cada vegada més sord, amb una idea fixa com zumzeig reververant». ⁴⁴

I referits a l'ètim *zum-zum*: Narcís Oller, *La febre d'or*; Paul Bergue en la traducció de les *Faules* de La Fontaine (*DCVB*); el *DECLC* només esmenta N. Oller, sense referència, com el primer que va usar aquest mot.

Tot plegat, doncs, no és altra cosa, penso, que la presència literària de Verdaguer darrere d'aquesta família lèxica. Ell, al capdavant d'altres, des de la parla popular encimbellà el mot a la culta i aquí ha fet el seu camí d'expandiment. La història de *zumzada* entra de ple en el judici de Manuel de Montoliu escrit en el seu comentari a *L'Atlàntida*:

Verdaguer posà la seva atlètica espatlla al costat de la d'Aguiló en aquesta tasca gegantina d'aixecar els fins llavors rústecs i menyspreats dialectes, a

42. Vegeu-ne l'edició a: Agustí BARTRA. *Antologia de la lírica nord-americana*. Vic: Eumo/Edipoies, ²1983, p. 18. En la segona versió, es llegeix: «sibil·lants murmuris» de «buzz'd whisper». (Walt WHITMAN. *Cant de mi mateix*. Vic: Eumo/Edipoies, 1985, p. 22).

43. Jaume CABRÉ. *El llibre de Feixes*. Barcelona: Proa, 1996; exactament de la novel·la *Fra Junoy o l'agonia dels sons*, p. 311 i 403.

44. Julia GUILLAMON. «Retrat de Palau i Fabre amb salacot». *Serra d'Or*, any XXXIX, núm. 453 (setembre 1997), p. 48.

la dignitat d'una llengua aristocràtica. La llengua de la comunitat on ha nascut, d'una banda, i de l'altra, la lliure creació individual, tals són els dos factors complementaris de què es val tot veritable creador, tot autèntic poeta, per produir una llengua literària viva i fecunda.⁴⁵

Troballa final

Al punt de cloure aquestes pàgines, pot ésser cosa bona de fer participar el lector en el goig d'una sorpresa. Assabentat que Verdaguer tragué el sentit de *zumzada* del món de pagès i que encoratjà Ruyra a usar-lo, com ell, en el mariner, tot llegint prosa d'aquest escriptor es pot trobar la combinació dels dos mons en arribar al final, al penúltim paràgraf de *Jacobé* on, llaçant-los escenogràficament, escriu:

Jacobé, aprofitant el meu descuit, s'és asseguda al cantell del penyasegat, si cau no cau. [...] —Toca'm, barruel— borbolleja amb veu fosca. —Marxo cap a la... Havana. Ja estic embarcada.— I veig que es va escorrent [...] Corro a deturar la caiguda; mes amb prou feines aconseguixo salvar-me jo mateix aferrant-me al pi venturer que suara m'havia servit d'ampit. La terra roda al seu voltant. Al meu dessota l'abisme bada, com badallant, la seva gola immensa i ombrívola. I la Jacobé hi cau espantosament, topa amb uns alzinóis, que se l'espolsen d'una zumzada, i es capbussa en la buidor, avall, avall...⁴⁶

45. Manuel de MONTOLIU. *La Renaixença i els Jocs Florals. Verdaguer*. Barcelona: Alpha, 1962, p. 170.

46. En el ja esmentat ms. 3703 de la Biblioteca de Catalunya, Verdaguer deixa consignada, també, la lectura de les proses de l'escriptor blanenc en aquesta simple ratlla de nou mots: «Y tu cada dia de Deu hi vas? Ruyra» (ms. 3703, fol. 26v).